

‘Huisvrouwelijke’ arbeid

Technologie en tijdsbesparing sinds het Interbellum¹

Ik vraag me vaak af hoe mijn moeder met haar vier kinderen het huishouden regelde zonder al die moderne apparatuur. Anderzijds leven wij jachtiger dan mijn ouders.²

Zo vat een respondent het problematische verband tussen ‘huisvrouwelijke’ arbeid, technologie en tijdsbesteding samen. Volgens de Britse (feministische) sociologe Ann Oakley die in 1974 met twee boeken de aandacht vestigde op die ondergewaardeerde en weinig bestudeerde vorm van arbeid, onderscheidt huisvrouwelijke arbeid zich van betaald werk door het niet-openbare, huiselijke karakter, de autonomie en het isolement van de huisvrouw en de vage afgrenzing van andere rollen in het huishouden (Oakley 1976: 6). Door haar in 1971 ondervraagde Londense vrouwen besteedden gemiddeld 77 uur per week aan huishoudelijke arbeid. Op grond van Amerikaanse, Britse en Franse cijfers stelt zij dat de tijd die het huishouden vergt, tussen 1929 en 1971 niet verminderd is. Huishoudelijk werk is immers nooit klaar! (Oakley 1979: 103-107) Dat aspect van ‘a woman’s work is never done’ wordt benadrukt in de titels van twee boeken over de geschiedenis van huishoudelijke arbeid in respectievelijk Groot-Brittannië (1650-1950) en de Verenigde Staten die in 1982 onafhankelijk van elkaar verschenen (Davidson 1986 (1982) en Strasser 1982). Caroline Davidson verwijst naar een Brits onderzoek uit 1935 onder arbeidersvrouwen in moderne woningen die anders dan Oakleys respondenten slechts 49 uur per week aan het huishouden kwijt waren. Overigens werd volgens haar meer tijd aan huishoudelijk werk besteed naarmate er meer tijd beschikbaar was. Zo doen buitenshuis werkende vrouwen hetzelfde werk noodgedwongen in minder tijd en

---

1 Graag wil ik Jaap Gerwig en andere studenten van de Open Universiteit Nederland bedanken voor hun commentaar tijdens studieavonden. Die dank geldt ook de redactie van het AST voor hun suggesties.

2 Alle geciteerde getuigenissen zijn terug te vinden in Stokvis (1999).

wordt tijd die dankzij moderne voorzieningen vrijkomt gecompenseerd door meer tijd aan andere werkzaamheden te besteden. In haar conclusie veronderstelt zij terloops dat huishoudtechnologie sinds de jaren zestig aanzienlijke arbeids- en tijdsbesparing heeft opgeleverd (Davidson 1986: 191-192, 204). Wegens de 'elasticiteit' van huishoudelijke arbeid zien feminische onderzoekers zoals Strasser en Oakley het tijdsbesparende effect van (huishoud)technologie geheel over het hoofd en hebben zij meer aandacht voor de maatschappelijke context van de arbeidsverdeling in het huishouden.

Nog niet zo lang geleden werd de geschiedenis van de huishoudelijke arbeid in Nederland vergeleken met 'een verborgen eiland in het verborgen continent van de vrouwengeschiedenis'. Ter gelegenheid van het feit dat het in 1998 honderd jaar geleden was dat de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid werd gehouden, verschenen hierover echter verschillende publicaties tegelijk (Daru 1993; Oldenzijl & Bouw 1998; Pott-Buter & Tijdens 1998). In de inleiding van één van die publicaties, *Schoon genoeg*, onderschrijven Ruth Oldenzijl en Carolien Bouw de stelling van Ruth Schwartz Cowan dat nieuwe huishoudtechnologie niet leidde tot minder tijdsbeslag voor de vrouw en zeker niet tot een andere taakverdeling tussen man en vrouw. Sommige oude taken, zoals wassen, zouden wel minder zwaar, maar niet minder tijdrovend geworden zijn. Bovendien zouden er nieuwe taken bijgekomen zijn in de sfeer van opvoeden en verzorgen. De mechanisering van het huishouden had naar hun mening wel effect op de aard van de werkzaamheden, maar nauwelijks op de tijd die eraan besteed moest worden. Daarom hebben zij evenals Oakley en Strasser meer aandacht en waardering voor andere strategieën dan de inzet van apparaten om de arbeidslast van de (huis)vrouw te verminderen, zoals de verdeling van taken tussen man en vrouw, de uitbesteding van werkzaamheden aan dienstverlenende bedrijven en personen en minder stringente taakopvattingen (Oldenzijl & Bouw 1998: 9-30; Schwartz Cowan 1983).

Die blinde vlek voor de rol van technologie bij de tijdsbesparing op huishoudelijke arbeid intrigeert mij. Om hun veronderstellingen te toetsen en te nuanceren heb ik minder bekende tijdsbestedingsonderzoeken uit 1955 en 1984 gecombineerd met het bekende Philipsonderzoek *De Nederlandse huisvrouw* uit 1964.³ Hierdoor is het mogelijk de tijdwinst per huishoudelijke taak sinds 1955 te reconstrueren. Vervolgens zal nagegaan worden waaraan die tijdwinst toegeschreven kan worden. Daarbij zal behalve aan het uitbesteden, vereenvoudigen of nalaten van werkzaamheden vooral aandacht besteed worden aan de mechanisering van het huishouden, technologische vooruitgang in het algemeen en huishoudtechnologie in het bijzonder.

Het onderzoek rust op twee pijlers: een interviewproject en literatuurstudie. In het kader van een onderzoek naar veranderingen in levensstijl tussen 1992 en 1995 zijn twintig voor de oorlog en zes na de oorlog geboren personen, onder wie in totaal zestien vrouwen, aan de hand van een vragenlijst deels schriftelijk deels mondeling ondervraagd. Van de respondenten die geworven werden door oproepen te plaatsen in organen van de vereniging 'Die Haghe' en de Open Universiteit Nederland, behoorden acht tot hogere burgerij, veertien tot de middenklasse en vier tot de arbeidersklasse. Hun getuigenissen zijn in geredigeerde vorm te boek gesteld en worden hier gebruikt om de veranderingen in het huishouden in grote lijnen te schetsen en met enkele citaten te illustreren. In historische en sociaal-wetenschappelijke studies over huishouden en tijdsbesteding zijn aanknopingspunten gezocht om de gedocumenteerde veranderingen van een kader te voorzien en te verklaren. Publicaties over de vrouwenbladen *Libelle* en *Margriet* zijn benut om de getuigenissen in perspectief te plaatsen. Deze bladen met hun grote oplage en gevarieerde lezersschare zijn immers afgestemd op het brede maatschappelijke midden en vormen daarom een goede aanvullende bron om mentaliteitsveranderingen bij het grote publiek te traceren.⁴

Behalve over de receptie van huishoudelijke apparaten en de daarmee gepaard gaande lastenverlichting vertellen getuigenissen over de taken van de huisvrouw en de uitbesteding en verdeling van die taken. Na de daaraan gewijde paragrafen vormt een kroniek van de mechanisering van het huishouden de opmaat om de invloed van deze en andere ontwikkelingen op de huisvrouwelijke arbeid te schatten. Door middel van getuigenissen wil ik laten zien hoe wezenlijk huishoudelijke arbeid veranderde dankzij moderne voorzieningen en huishoudtechnologie. Door tijdsbestedingsonderzoeken onder de loep te nemen wil ik laten zien dat die technologische ontwikkelingen ook tijd bespaarden in het huishouden.

---

3 De cijfers voor 1955 zijn ontleend aan Pieters-de Roon (1961). Wilzen-Bruins (1962) publiceerde een populaire bewerking van dit onderzoek. De cijfers voor 1964 zijn te vinden in *De Nederlandse huisvrouw* (1966). De cijfers voor 1984 staan in het (grijze) rapport van marktonderzoekbureau Aselect *De Nederlandse huisvrouw, 20 jaar later* (1985) aanwezig in het IIAV te Amsterdam.

4 Hierbij moet wel aangetekend worden dat deze neutrale bladen in katholieke handen waren, hetgeen tot in de jaren vijftig de samenstelling en de toon van de redactie kleurde. Zie Brinkgreve & Korzec (1978) 20.

De huisvrouw en haar taken

Sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw hebben moderne productiewijzen en organisatievormen in Nederland ingang gevonden. De behoefte aan technisch geschoolde arbeiders, toezichhoudend personeel, administratieve medewerkers en onderwijsgevenden groeide dienovereenkomstig. Deze middenklasse, wier arbeidsstatus en beloning hoger was dan die van handarbeiders maar lager dan die van vrije en intellectuele beroepen, profileerde zich door een fatsoenlijke, burgerlijke levensstijl geënt op die van de gegoede burgerij. Die burgerlijke levensstijl werd gekenmerkt door een strikte taakverdeling tussen man en vrouw. De kostwinner werkte meestal buitenshuis, terwijl de vrouw zich hoofdzakelijk bezig hield met het huishouden en de kinderen. Daarin werden gegoede burgervrouwen bijgestaan door dienstboden en kindermeisjes. Minder gegoede burgervrouwen uit de middenklasse die zich geen of ten hoogste één dienstbode konden veroorloven, moesten zelf de handen uit de mouwen steken. Zo kwamen er steeds meer voltijdse huisvrouwen die zelf huishoudelijke arbeid verrichtten. Vrouwen van boeren, ambachtslieden en winkeliers combineerden dat met arbeid in eigen bedrijf. Arbeidersvrouwen droegen vaak bij aan het gezinsinkomen door thuis tegen stukloon te werken of buitenshuis loonarbeid te verrichten. Voor haar was het kostwinnermodel een aantrekkelijk ideaal dat tussen 1920 en 1960 grotendeels werkelijkheid werd. Volgens Plantenga is dat te verklaren uit de hoge arbeidsproductiviteit waardoor men in Nederland in staat was de omstandigheden in overeenstemming te brengen met het ideaal van de gehuwde vrouw als huismoeder en de man als kostwinner (De Regt 1993a; Plantenga 1993: 185-195).

De in 1912 opgerichte Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen ijverde voor een hogere maatschappelijke waardering van huishoudelijke arbeid – een echt vak, dat onderwezen werd op huishoudscholen. Aanvankelijk bedoeld voor burgermeisjes ontwikkelden die scholen zich tot instellingen waar meisjes uit de middenklasse en vooral uit de arbeidersklasse voorbereid werden op huishoudelijke beroepen en hun taak als huisvrouw en moeder (De Rooy 1985). Koken was één van die taken die al voor de oorlog door de meeste gegoede burgervrouwen zelf ter hand werd genomen. In de jaren vijftig en zestig was het model van kostwinner en voltijdse huisvrouw dan ook in alle lagen van de bevolking dominant. De arbeidsparticipatie van volwassen vrouwen (hoogstens een kwart) en met name van gehuwde vrouwen (minder dan één op de tien) was tot 1960 buitengewoon laag, ook in vergelijking met de omliggende landen. In de loop van de jaren zeventig en tachtig namen steeds meer gehuwde vrouwen deel aan het arbeidsproces zodat in de jaren negentig

ongeveer de helft van al dan niet gehuwde volwassen vrouwen betaalde beroepsarbeid verrichtte, maar wel hoofdzakelijk in deeltijd. Dat was een typisch Nederlands compromis om buitenshuis werken en huishouden te combineren. Doordat het model van anderhalfverdieners het kostwinnermodel heeft verdrongen, staat de taakverdeling in het huishouden nu ter discussie. Dat was in de jaren vijftig en zestig nauwelijks het geval (Pott-Buter & Tijdens 1998: 131-148 en 149-177; Van Praag & Uitterhoeve 1999: 16, 28-34, 101-102).

In de regel beheerde de vrouw, met name in de arbeiders- en middenklasse, het huishoudbudget (De Regt 1993b). Dat beheer was in het gezin van een Rotterdamse kraanschipper volgens de zoon (geboren 1912) zeer eenvoudig:

Wanneer mijn vader vrijdags met zijn loon thuiskwam, haalde moeder een sigarenkistje voor de dag met diverse potjes er in: levensverzekering, ziekenfonds, huur, kleding, spaarbank. Wat er overbleef was voor het eten en de gewone dagelijkse uitgaven. Toen ik mijn eigen huishouden begon en een girorekening nam, ging het eigenlijk op dezelfde manier.

Over de financiën in een middenstandshuishouden schrijft een maatschappelijk werkster (geboren 1929):

Het beheren van het huishoudbudget werd geregeld door middel van enveloppen voor huur, gas en licht, huishouden, kleding enz. Tot 1960 kreeg je je loon of salaris ook nog in een zakje! Het verschuldigde bedrag voor gas en water werd wekelijks opgehaald. Veel huizen waren uitgerust met een 'lichtmeter': je stopte er een gulden in en je had elektriciteit. Had je geen geld, dan ook geen licht.

De verschillende taken en rollen van de huisvrouw waar de getuigenissen een beeld van geven, zijn die van huishoudster (organiserend en toezichthoudend in welgestelde huishoudens, zowel organiserend als uitvoerend in overige huishoudens), inkoopster, boekhoudster, echtgenote, gastvrouw en moeder. Als boekhoudster beheerde zij de uitgaven voor wonen en verzekeringen, die bij mingevoeden wekelijks door bodes werden geïnd. Zoals hierboven gememoreerd kwam het huishoudgeld uit het loonzakje dat arbeiders tot de jaren zestig elke zaterdag ontvingen. Voor de oorlog was het nog heel gewoon dat het huishoudboekje geregeld gecontroleerd werd door de kostwinner die zelf geen informatie gaf over zijn inkomen. Pas in de jaren zeventig werd de vrouw steeds meer door de man als gelijkwaardige partner beschouwd en als compagnon ingewijd in zijn financiële zaken. Terwijl het merendeel van de onder-

vraagden in 1967 zakgeld voor de vrouw niet nodig vonden, werd dat in 1977 een billijke zaak geacht. De toenmalige minister van financiën liet laconiek weten dat zijn vrouw alles onder het miljoen regelde en hij alles daarboven (De Groot 1984: 131-132).

Over de rol van de huisvrouw schreef *Libelle* in 1934:

Een echte huisvrouw is nimmer gereed. Een echte huisvrouw (...) is een manusje van alles (...) Laat nimmer uwe drukke bezigheden een verontschuldiging zijn voor een slordig uiterlijk. Een man, die door zo'n ongezellig vrouwspersoon aan de koffietafel opgewacht wordt, zal spoedig gaan gevoelen dat hij schromelijk verwaarloosd wordt en terecht.

In 1938 rapporteerde *Libelle* over organisatie en efficiency in het huishouden: 'Huisvrouw zijn beteekent hoofdarbeidster en handarbeidster zijn tegelijk.' De werkljst die in dezelfde jaargang werd gepubliceerd, vermeldde meer taken voor de dienstboden dan voor de huisvrouw die in welgestelde huishoudens de representatieve taken voor haar rekening nam (De Groot 1984: 116-117). De rol van de huisvrouw werd in *Libelle* van 1952 als volgt opgehemeld:

Huisvrouw zijn is een zo veelzijdige taak dat het met geen enkel beroep te vergelijken valt. Zij staat boven alle beroepen, want haar werk is letterlijk liefdeswerk. Daarom kunnen voor haar niet de regels van toepassing zijn die voor andere beroepen gelden.

Uit een enquête onder meer dan 50.000 huisvrouwen in 1956 bleek dat drie kwart dagelijks stof afnam en het huis wekelijks een grote beurt gaf. Koken vond men leuk, maar dweilen en boenen niet. Meer dan een derde hield een kasboekje bij. De aanschaf van een omvangrijke linnenuitzet raakte na de oorlog geleidelijk in onbruik, maar de grote schoonmaak (in het voorjaar) werd nog (tot begin jaren zeventig) in ere gehouden (De Groot 1984: 119-122). Behalve de grote schoonmaak verdween langzamerhand ook de traditionele weekcyclus van maandag wasdag, dinsdag, woensdag, donderdag strijken en verstellen, vrijdag grote beurt, zaterdag inkopen en koken voor zondag, zondag naar de kerk, op bezoek of wandelen (*De Ned. Huisvrouw* 1966: 16). De modernisering van het huishouden ging toen ook gepaard met andere opvattingen over de taakverdeling tussen 'huisvrouw' en 'kostwinner' en minder stringente maatstaven voor de huishoudelijke werkzaamheden.

De uitbesteding van huishoudelijke arbeid

Heel wat dienstmeisjes kwamen na de Eerste Wereldoorlog uit Duitsland en Oostenrijk en bleven in Nederland, ook toen het nationaal-socialistische regime ze opriep om naar het vaderland terug te keren (Henkes 1995). Tot halverwege de jaren vijftig hadden welgestelde huishoudens meestal inwonende of uitwonende dienstboden en een naaister die aan huis kwam. Het schoonhouden van het huis, het aanmaken en aanhouden van de kachel en eventueel het doen van de was waren dan ook tijdrovende en inspannende bezigheden die in een vast stramien van maandag wasdag tot vrijdag werkdag verricht werden. Een Haagse ambtenares (geboren 1920), wier vader architect was, verhaalt hierover:

Iedere week kwam de huisnaaister op een vaste dag om te verstellen en ook wel om nieuwe jurkjes te maken voor de kleine meisjes. In het huishouden werd tot ca. 1955 geassisteerd door inwonende dienstbodes, 'meisjes-voor-dag-en-nacht' genoemd. Tot 1940 waren dit [bij ons] veelal Duitse en Oostenrijkse meisjes. Zij kregen kost en inwoning en f 25,- per maand in een tijd dat een jurk bij C&A f 5,- kostte. De buitenlandse meisjes waren lid van een eigen club voor ontspanning en mochten met de kinderen mee naar het strand. Na 1955 waren er geen inwonende meisjes meer. Ze werden, voorzover er aanbod was, veel duurder en bovendien kreeg het gezin andere opvattingen over privacy. Wel dagdienstbodes en al vrij snel alleen één of twee maal per week een werkster in ons grote huis.

De dienstboden hadden een zware dagtaak volgens een gymnastieklerares (geboren 1928), de dochter van een Haagse politicommissaris:

Van vroeger herinner ik mij dat het huishouden werkelijk een zware dagtaak was. Kachels met steenkool die stof gaven, veel kleden en gordijnen. We hadden een jong meisje als dagmeisje voor f 10,- per week en één maal per week een werkster. Verder kwam er vaak een naaister aan huis.

Over de verdwijning van inwonende dienstboden schreef een student uit de gegoede burgerij in 1958:

Ik wil graag opmerken dat het mij, nu ik deze herinneringen aan twintig jaar geleden neerschrijf, bijzonder verrast hoe ongelooflijk sterk alles veranderd is! Een inwonend dienstmeisje is nu een zeldzaamheid, zelfs in welgestelde fami-

lies. Alle huisvrouwen, zelfs welgestelde, moeten heel veel zelf doen, vaak met hulp van hun echtgenoot (bijvoorbeeld bij de afwas!) en de kinderen. Naaisters en dergelijke eten tegenwoordig bijna altijd in de eetkamer samen met het gezin (Van Setten 1987: 79-80).

De volgende twee getuigenissen geven een goed beeld van de dagelijkse werkzaamheden in de jaren vijftig. Een laborante (geboren 1945), dochter van een verkoopleider, vertelt over haar ouderlijk huis in Veenendaal:

De huishouding was erg intensief. Er kwam thuis dagelijks tot vroeg in de middag een dienstbode, later een werkster voor enkele dagen per week. De kolenkachels gaven veel werk en stof, er moest veel worden geboend en elke week werden er grote beurten gegeven. De tuin werd door de kinderen onderhouden, maar een paar maal per jaar kwam er een tuinbedrijf voor een grote beurt. De meeste leveranciers woonden in de buurt of waren lid van dezelfde kerkelijke gemeente. De kruidenier kwam wekelijks met zijn boekje en bezorgde de bestelling de volgende dag. De bakker en de melkboer kwamen dagelijks en de groenteboer een paar keer per week. Koelkasten waren niet zo hard nodig omdat er een kelder en een kelderkast was. Hier stond de weck en de ingemaakte snijbonen en er werden grote hoeveelheden aardappelen opgeslagen. Strijkijzer, naaimachine en stofzuiger waren aanwezig. Jarenlang werd thuis de was wekelijks de deur uitgedaan. Kleding werd minder vaak gewassen en zo nodig gestoomd.

Bij de ouders van een onderwijzeres (geboren 1945) in Arnhem werd de was thuis gedaan:

We hadden twee maal per week een ochtend een hulp voor de was op maandag en voor het huis. Op zondagavond werd de was gekookt en op maandagochtend kwam de hulp met een wasbord en wringer de was doen op een plaatsje achter het huis. Toen ik klein was, had mijn moeder een strijkijzer dat op de kachel verwarmd moest worden. In 1955 kwam er een elektrisch strijkijzer. Mijn moeder had een trapnaaimachine waarop ze alles zelf naaide. We hadden een stofzuiger en later (na 1955) kregen we een koelkast en een wasmachine. Totdat we een koelkast kregen, werd het eten bewaard in de kelder. Voor het weekend kookte mijn moeder de melk en braadde het vlees, zodat het goed bleef. Leveranciers kwamen aan de deur, maar na 1955 deden we vaker boodschappen in een winkel, dat was goedkoper.

De loonontwikkeling en de arbeidswetgeving (sociale verzekeringen) maakten de uitbesteding van huishoudelijke arbeid aan inwonende of uitwonende dienstboden in de jaren vijftig minder aantrekkelijk. Huishoudens die het zich konden veroorloven, schakelden over op zwart betaalde werksters voor enkele uren per week. Op die manier konden en kunnen welgestelde of buitenshuis werkende vrouwen het schoonmaken gedeeltelijk uitbesteden. Ook de kinderopvang wordt door werkende ouders steeds meer uitbesteed. In de periode 1989-1999 is het percentage kinderen tot twaalf jaar dat toevertrouwd werd aan kinderopvang, gestegen van 4 naar 17. De voor- en naschoolse opvang van vier- tot twaalfjarigen vormt daarvan het leeuwendeel (NRC 23 nov. 1999). Koken wordt in zekere zin geleidelijk meer uitbesteed door gebruik te maken van voorbereide ingrediënten of kant en klare producten en maaltijden af te halen of te laten bezorgen.

Opvattingen over de verdeling van taken in het huishouden

In de jaren zestig en zeventig schafte men steeds meer elektrische apparaten voor de huishouding en gereedschappen voor het onderhoud van huis en tuin aan. Die voortgaande mechanisering van het huishouden ging toen ook gepaard met een flexibeler rolverdeling tussen huisvrouw en kostwinner. Tot de jaren zestig lag de rolverdeling tussen man en vrouw vast in een patroon dat een ingenieur (geboren 1924), zoon van een leraar, als volgt schetst:

De taak van de man was om voor het inkomen te zorgen en van de vrouw om het huishouden te bestieren en de praktische kant van de opvoeding van de kinderen op zich ten nemen. De man had geen directe taak in het huishouden.

Hetzelfde beeld schetsen andere respondenten. Een beleggingsadviseur (geboren 1921):

De kostwinners bemoeiden zich niet met de huishouding; mijn moeder bestuurde de huishouding en liet niemand toe in de keuken.

Hoe zijn schoonvader reageerde op het feit dat hij boodschappen deed, vertelt een PTT-er (geboren 1919):

Toen wij in 1960 trouwden en mijn vrouw nog een tijdje enkele dagen werkte, deed ik steeds alle boodschappen, tot groot ongenoegen van mijn schoonvader:

dat was vrouwenwerk. Ik was meestal de enige man in de winkel, nu staan er soms alleen mannen in de winkel.

Over de veranderende rolverdeling tussen mannen en vrouwen merkt een ambtenares (geboren 1920) op:

In de generatie van mijn ouders (geboren tussen 1890 en 1910) werkten de mannen buitenshuis en zorgden voor het inkomen en bemoeiden zich niet of nauwelijks met kinderen en huishouden. Dat was het terrein van de vrouw. Mijn vader betrad bijvoorbeeld onder geen enkele voorwaarde een levensmiddelenwinkel. Van mijn generatie (1920-1940) werken de mannen en zorgen de vrouwen op enkele uitzonderingen na voor het huishouden. Mannen bemoeien zich wel meer met de kinderen en doen boodschappen.

Een personeelschef (geboren 1924) zegt over de taakverdeling:

De taakverdeling in mijn ouderlijk huis en in mijn eigen gezin was traditioneel. In de gezinnen van mijn kinderen zie ik mijn zonen stofzuigen en baby's verschonen en hebben ook mijn schoondochters een baan.

Een timmermansdochter (geboren 1899) vat de ontwikkeling in haar familie als volgt samen:

De verhouding tussen mannen en vrouwen is erg veranderd. Mijn man was kostwinner, ik huisvrouw. Bij mijn dochters die in de jaren vijftig trouwden, is dit ook nog zo, hoewel die mannen al veel meer in huis doen. Zij hebben daar ook meer tijd voor. Bij de kleinkinderen worden werk en huishouden gedeeld, en dat lijkt ook te gaan.

Een maatschappelijk werkster (geboren 1929) schrijft minder neutraal:

Nu zijn de partners gelijk en heeft de man ontdekt dat ook hij kan koken etc.

In het huwelijk van een secretaresse (geboren 1945) kwam de machtsbalans na verloop van tijd in evenwicht:

Toen ik bij mijn huwelijk in 1965 bleef werken, was dat nog niet algemeen gangbaar. Ik herinner mij nog dat mijn schoonvader dat verdedigde met de woorden: 'Ze heeft het niet nodig hoor, maar ja op zo'n kleine kamer is niet veel te

doen, het is modern denk ik.' Bij de geboorte van mijn eerste kind heb ik mijn baan wel opgezegd. In 1970 ben ik weer gaan werken, in deeltijd als verpleeghulp in een ziekenhuis. Ik was de eerste gehuwde deeltijdwerknemster in dat ziekenhuis, al heel snel volgden er meer. Regelmatig hoorde ik van mannelijke patiënten dat zij het nooit goed zouden vinden. Dat tekent toch wel dat in 1970 werkende moeders nog erg vreemd werden gevonden. Met een man die hier begrip voor had, was het voor mij erg gemakkelijk om uit het vaste patroon te stappen. Maar dat was in veel relaties in het begin toch wel een heet hangijzer. Het betekende voor veel mannen machtsverlies, als hun vrouw buiten de deur ging werken en mondiger werd en financieel minder afhankelijk. Bovendien werd er van hen gevraagd ook een steentje bij te dragen aan opvoeding en huishouden. Nu is het zo vanzelfsprekend geworden dat een vrouw een eigen beroep heeft en houdt, dat je niet meer begrijpt wat een grote verandering het eigenlijk was.

De mentaliteitsomslag kan ook met cijfers geïllustreerd worden: in 1965 vond meer dan acht op tien ondervraagden buitenshuis werken van gehuwde vrouwen met schoolgaande kinderen bezwaarlijk, in 1970 was dat aantal gedaald tot vier en na 1990 tot minder dan twee (Van Praag & Uitterhoeve 1999: 114).

Een onderwijzeres (geboren 1945) trof eveneens een begripvolle man:

Ik ben met een man getrouwd die nooit enig huishoudelijk werk geschuwd heeft. De taakverdeling is bij ons nooit een probleem geweest, ook niet bij mijn zoons. Omdat mijn man en ik beiden een inkomen hadden, werd de taakverdeling diffuus. Ik doe zelf nooit weekend boodschappen, mijn man strijkt nooit een overhemd: een kwestie van voorkeur. Gelukkig hebben we een afwasmachine, want de afwas herinner ik mij als een bron van terugkerende ergernis. Omdat ik tot voor kort een parttime baan had, liet ik het huishoudelijk werk doen door een hulp. Met kleine kinderen slokten de was, het koken, het eeuwige rijden naar clubs veel tijd op. Nu mijn zoons de deur uit zijn, heb ik één ochtend in de week een werkster.

Behalve door taken na te laten of uit te besteden en prioriteiten te verleggen besparen huisvrouwen tijd door huishoudelijke en gezinstaken te delen. Vooral tweeverdieners zijn geneigd om taken te verdelen. Volgens de rapportage in de *Sociale atlas van de vrouw* nemen mannen inderdaad meer, kinderen echter steeds minder taken waar. De steekproef waarop deze rapportage gebaseerd is, omvat tenzij anders vermeld, de bevolking van 12 jaar en ouder (Van der Lippe 1997: 117-157, tabel 5.1 en 5.3).

Het aandeel van jongens en meisjes is met name na 1985 gelijk getrokken. Bij de inzet van thuiswonende kinderen voor huishoudelijke taken is het traditionele rolpatroon vervaagd. Bovendien worden jongens en meisjes in gelijke mate geacht aan het onderwijs deel te nemen zodat er minder tijd voor die taken overblijft.

TABEL 1 Tijdsbesteding aan huishoudelijke en gezinstaken, mannen van 12 jaar en ouder, jongens 12-18 jaar en meisjes 12-18 jaar, 1975-1995 (in uren per week)

<i>jaar</i>	1975	1985	1995
mannen 12 jaar en ouder	12	15	16
jongens 12-18 jaar	5	5	4
meisjes 12-18 jaar	9	8	6

Het leeuwendeel van de huishoudelijke arbeid wordt weliswaar door vrouwen verricht, maar mannen helpen steeds meer mee. Als de tijdsbesteding in 1995 vergeleken wordt met die in 1975, blijkt dat werkende mannen (18-65) tweeënehalf uur meer aan huishoudelijk werk besteden en dat het percentage van de bevolking van 12 jaar en ouder dat doordeweeks nooit kookt van 41 naar 26 is gezakt. Het percentage dat dagelijks schoonmaakt, is van 27 naar 14 gezakt en het percentage werkende volwassenen dat ook huishoudelijk werk verricht, is gestegen van 22 naar 40 (Van den Broek 1999: 16-22, 55-73, 127-128; NRC 2 dec. 1999). Sindsdien is de cultuuromslag vooral in jonge gezinnen kennelijk in een stroomversnelling gekomen, want het percentage huisvaders dat regelmatig kookt is gestegen van 31 in 1997 naar 41 in 1999 (*Aan tafel*).

Mannen en vrouwen verschillen niet alleen in de mate waarin zij in het huishouden iets doen, maar ook in wat ze doen. Mannen helpen in de huishouding door boodschappen te doen, eten te koken en zich met de kinderen bezig te houden. Schoonmaken, wassen en kleren herstellen wordt nog steeds hoofdzakelijk door vrouwen gedaan. Voor zover mannen schoonmaken, doen ze dat vooral met de stofzuiger. Poetsen laten zij bij voorkeur over aan hun vrouw of een hulp. Opvallend is dat zowel mannen als vrouwen meer tijd zijn gaan besteden aan kinderen. Doordat het ouderschap een positieve keuze is geworden, is de emotionele betekenis van kinderen voor veel ouders kennelijk sterker geworden (Van der Lippe 1997: 150 en idem 1993). Overigens wordt kinderopvang door werkende ouders wel steeds meer uitbesteed. De mogelijkheden om tijd te besparen door een oppas of hulp te nemen, maaltijden af te halen of kant en klaar te kopen, minder stringente maatstaven te hanteren, werkzaamheden na te laten of technische hulpmiddelen te gebruiken lijken

begrensd. Dat nieuwe huishoudtechnologie tijd bespaarde, wordt door sommigen zelfs betwijfeld. Of dat terecht is, zal in de volgende paragrafen onderzocht worden.

De mechanisering van het huishouden

Het dagelijks leven in huis veranderde geleidelijk onder invloed van technische voorzieningen en vernieuwingen. Nutsbedrijven schiepen de voorwaarden voor de mechanisering van het huishouden. Naarmate meer huishoudens over elektriciteit beschikten, groeide immers de afzetmarkt voor stofzuigers en andere elektrische apparaten. Het moment dat huishoudelijke apparaten aangeschaft werden, was duidelijk klassenbepaald. Burgerhuishoudens hadden in de jaren dertig al de beschikking over een stofzuiger. Een bestuursambtenaar (geboren 1912) herinnert zich:

Een stofzuiger verving tegen 1930 de roller. Voordat de roller in gebruik kwam, werd het tapijt geborsteld met de theeblaren van de vorige avond. Dat was werk voor de dienstbode.

In het herenhuis waar de dochter van een accountant (geboren 1929) in 1935 met haar ouders ging wonen, verving de stofzuiger mogelijk het inwonende dienstmeisje:

We hadden een trapnaaimachine en een Hoover-stofzuiger, de was ging wekelijks de deur uit. We hadden toen geen inwonend dienstmeisje meer.

In de jaren dertig vond de stofzuiger ook ingang in de midden- en lagere klassen. Het eerste apparaat dat in het ouderlijk huis van een beleggingsadviseur (geboren 1921), de zoon van een middelbare ambtenaar, werd aangeschaft, was een stofzuiger:

Al vroeg besloot mijn moeder tot de aanschaf van een stofzuiger, hetgeen toen nog als een luxe werd beschouwd. Strijkijzer en handnaaimachine waren daarentegen normale gebruiksvoorwerpen.

Op welke bijzondere wijze de stofzuiger in huis kwam, vertelt een personeelschef (geboren 1924) wiens vader gemeentebestuurder was:

De stofzuiger kwam in 1938: mijn vader won een prijs met een prijsvraag in een landelijk dagblad dat hij alleen in het weekend kocht.

Bij een onderwijzer (geboren 1920), wiens vader meester-geweermaker was, zorgde de oudste zoon voor moderne apparaten in huis:

Mijn moeder heb ik nog op haar knieën met stoffer en blik de vloer zien doen. Mijn oudste broer zorgde er (ca. 1930) voor dat er een stofzuiger, een Electrolux, in huis kwam.

In een arbeidershuishouden werd zo nodig per keer een stofzuiger gehuurd. Een PTT-er (geboren 1919), wiens vader een noodlijdend schildersbedrijf had, vertelt dat zijn moeder omstreeks 1930 eens per week bij de waterstoker voor een uurtje een stofzuiger huurde.

Hoe revolutionair de verandering in de manier van schoonmaken was, blijkt wel uit enkele getuigenissen over de werkzaamheden die in de loop van de jaren vijftig en zestig geleidelijk beperkt of nagelaten werden. Een maatschappelijk werkster (geboren 1929):

Het schoonmaken van vloeren (meestal belegd met zeil en kleden) werd gedaan met stoffer en blik en zwabber en dweil. Kleden werden vrijdags naar buiten gezeuld en met een mattenklopper bewerkt.

Een kinderverzorgster (geboren 1917):

De vrouwen veegden de vloer met stoffer en blik. Eerst werd er zout of natte theebladeren gestrooid om het stof vast te houden, een half uur daarna werd er afgestoft. Er werd heel veel buiten op straat geklopt. De vrouwen kwamen dan met hun huishoudtrap, mattenklopper, kleden en lopers naar buiten. De burenhulp hielpen elkaar. Dat was op vrijdag, werkdag. Die vrouwen hadden het niet gemakkelijk.

In 1930 beschikte twee op de vijf ondervraagde huishoudens uit de lagere inkomensgroepen over een stofzuiger, in 1940 twee op de drie. Het totale aantal huishoudens dat een stofzuiger had, steeg van vijf op de tien in 1938 naar bijna zeven op de tien in 1957. In 1962 beschikte meer dan negen op de tien huishoudens over dat apparaat (Makkink 1998: 91-126). In de jaren dertig en na de oorlog was de stofzuiger dus geen luxe meer, zoals in de jaren twintig. Toen in de jaren vijftig en zestig ook vaste vloerbedekking en centrale verwarming in zwang

raakten, was de omwenteling in de manier van schoonmaken compleet. Voor zover er nog geschrobd en gedweild werd, werd dat nu staande in plaats van knielend gedaan. Vegen en kleden kloppen hoefde niet meer en zelfs de grote schoonmaak verdween langzamerhand (Van Setten 1989: 15).

Voor de modernisering van de keuken was een gasaansluiting essentieel. De overschakeling van stadsgas op aardgas tussen 1964 en 1968 bevorderde het gebruik van gas om te koken en het huis (centraal) te verwarmen (Slechte 1981: 93-100). Tijdens de oliecrisis van 1973 drong de overheid op zuinigheid aan, maar in de crisisjaren 1933-1936 was dat niet nodig. Uit zuinigheid werd toen soms op petroleum gekookt in plaats van op gas (Van Setten 1987: 57). In 1947 maakten twee op de tien huishoudens nog gebruik van een stookfornuis, vier op de tien had onder meer een petroleumstel staan, vijf een gasstel en slechts één op de tien een gasfornuis (*Dertig jaar later* 1978). De verhouding tussen gasfornuis (met oven) en gasstel die in 1964 41 tegen 51% was, verschoof na de ombouwoperatie van 1964-1968 ten gunste van het fornuis (in 1977 57 tegen 34% en in 1984 78 tegen 21%) (Van Setten 1989: 15). De elektrische koffiemolen was een naoorlogse aanwinst in de keuken die na de triomf van vacuüm verpakte gemalen koffie en papieren filters in de meeste huishoudens weer opgeborgen is. Een koffiezetapparaat met snelfilter is standaard geworden, soms aangevuld met de mogelijkheid om espresso te zetten. Anders dan in Frankrijk is de snelkookpan in Nederland nooit volledig ingeburgerd. Even raadselachtig is de geringe populariteit in Nederland van de elektrische waterkoker die in Engeland standaard is (Kroonenberg 1993; Daru 1993). Het wonderproduct plastic, in 1946 aangeprezen met 'Grandioos, deze synthetische wereld' drong in de jaren vijftig in elke keukeninventaris door (De Groot 1984: 123). Voor de oorlog werd meestal gekookt in pannen van grijsgewolkt of blauw geëmailleerd plaatijzer. Nieuw waren toen aluminium pannen en dure roestvrijstalen pannen met geïsoleerde handvaten. Roestvrijstalen kookgerei met warmtegeleidende sandwichbodems van koper wedijverde na de oorlog met ander kookgerei zoals aluminium pannen met een anti-aanbaklaag en pyrex pannen (De Groot 1984: 123; *Quintessens* 1992: 65-67). In de jaren zestig werd bij de bouw van woningen in de keuken gewoonlijk een roestvrij stalen aanrecht geplaatst. Het granito aanrecht was toen verleden tijd. Bovendien werd zo mogelijk rekening gehouden met de plaatsing van wasmachine en koelkast (*Het Rijk der Vrouw* 1984: 27).

De grote was werd door de huisvrouw of dienstbode met de hand gedaan of door goeude burgers en middenstanders ook wel uitbesteed aan een wasserij. Soms ging men tot de aanschaf van een (primitieve) elektrische wasmachine

over. Als de was nog met de hand gedaan werd, was de handwringer die door een beleggingsadviseur (geboren 1921) genoemd wordt, al een verbetering:

De was werd eerst gekookt, daarna behandeld met een wasbord en passeerde de handwringer met bok en werd te drogen gehangen op het balkon.

Een onderwijzer (geboren 1920) vertelt over de was:

Alleen de grote was – lakens en slopen – werd opgehaald door de Coöperatieve Wasserij, het meeste werd door moeder zelf gedaan. Op maandag stonden in de keuken en de serre de nodige teilen. Bijna alles werd op een wasbord schoon geboend en met de hand uitgewrongen. Na 1930 kwam een Acme-wringer het zware werk verlichten. In de tuin en op het platje werd de was te drogen gehangen. Om te strijken gebruikte mijn moeder losse ijzeren bouten die op een plaat boven het gaskomfoor verwarmd werden.

Bij een kinderverzorgster (geboren 1917) wier vader chef van een expeditiebedrijf was, stond al vroeg een elektrische wasmachine:

De was werd eerst gekookt en daarna met een oude deken erom een nacht in de broei gezet. Na 1930 kwam er een wasmachine die je met een wiel moest draaien. Twee jaar later namen we een elektrische.

Bij de ouders van een secretaresse (geboren 1945) kwam na de oorlog niet de wasserij aan huis, maar de wasmachine:

Heel lang huurde mijn moeder een wasmachine, zo'n langzaamwasser, die iedere week met een bakfiets gebracht werd en een paar uur later weer opgehaald.

De elektrisch aangedreven trommelwasmachine of langzaamwasser die in de jaren dertig in Nederland op de markt kwam, was in 1948 in twee op de tien huishoudens te vinden. Echt populair werd de wasmachine pas toen in de jaren vijftig en zestig verschillende bewerkingen gecombineerd werden in de zogenaamde snelwasser of volautomatische wasmachine (Baudet 1986: 85-86). Enkele cijfers kunnen die popularisering illustreren. Omstreeks 1960 beschikten vijf op de tien huishoudens over een wasmachine en tien jaar later meer dan acht op de tien (Van Setten 1989: 15). De in 1968 beschikbare trommel-droger maakte het uithangen van de was gedeeltelijk overbodig (De Groot

1984: 123). Behalve door volautomatische wasmachines en drogers werd wassen vergemakkelijkt door de ontwikkeling van synthetische wasmiddelen en textiel op basis van kunstvezels. De introductie van synthetische wasmiddelen – door Myriam Daru ‘chemisering’ genoemd – betekende dat de afzonderlijke bewerkingen zoals ontharden, inweken, bleken, wassen, uitspoelen en centrifugeren gecombineerd konden worden en dat de huisvrouw (of -man) alleen hoefde te weten hoe de wasmiddelen en de wasmachine werkten (Van der Most 1998). De modernisering en automatisering van het wassen voltrok zich dus grotendeels tussen 1965 en 1975. Daardoor werd wassen een heel andere bezigheid die fysiek minder belastend was.

De overbodig geworden werkzaamheden worden aanschouwelijk beschreven door een maatschappelijk werkster (geboren 1929):

Vóór 1960 wassen de meeste mensen hun linnengoed nog als volgt. Zondagsavonds werd de was in een zinken wasketel met soda opgekookt. 's Nachts kon de was dan trekken. De andere dag naar de waterbaas om warm water te kopen, als men geen geiser had, en met borstel en groene zeep aan 't boenen. Bij 't laatste spoelwater werd een zakje blauw (van Reckits) gevoegd om de was witter, maar vooral helderder te krijgen. Als je geluk (geld) had, had je een handwringing die op de wasteil bevestigd kon worden, maar velen wrongen alles met de hand. 't Strijken gebeurde tot zeker 1950 met zware gietijzeren ijzers, die op de kachel of op het gas verwarmd werden. Door er tegen aan te spuwen, kon je de warmtegraad ongeveer bepalen. Wasmachines, centrifuges en elektrische strijkijzers werden pas na 1950 gebruiksartikelen.

Over andere huishoudelijke apparaten zegt zij:

Stofzuigers en elektrische naaimachines waren toen al gewoon. Koelkasten zijn daarentegen lange tijd een luxe artikel geweest. In 1960 kreeg ik mijn eerste koelkast, toen nog ijskast genoemd, voor vriend, buur en kennis nog een bezienswaardigheid.

De opmars van huishoudelijke apparaten zoals wasmachines had in de periode na de oorlog een tweeledig effect: thuis wassen werd gemakkelijker en wasserijen kregen het moeilijker. Wat de was betreft, werden de kosten van een wasmachine en een afzonderlijke centrifuge die de handwringing verving in de gezinnen van de respondenten afgewogen tegen uitbesteding van de grote was aan een wasserij. Daarom werden wasmachines (eerst langzaamwassers en in de jaren vijftig en zestig snelwassers) eerder door (kinderrijke) midden-

standsgezinnen aangeschaft dan door de gegoede burgerij. In de jaren zeventig werden snelwassers – meestal wasautomaten genoemd – even gewoon als koken en stoken op aardgas.

Na de wasautomaat werd ook de elektrische koelkast (niet te verwarren met de ijsgekoelde ‘ijskast’) een standaardvoorziening. In de huurwoning van de beleggingsadviseur (geboren 1921) waren of kwamen de volgende voorzieningen in de jaren vijftig:

Nu hadden we een keuken met een gasfornuis, een elektrische koffiemolen en nadien deden wasmachine en centrifuge hun intrede. Het was heel normaal om een elektrisch strijkijzer en naaimachine te bezitten, maar een koelkast kwam pas later.

Ook bij een vertaler (geboren 1925) kwam de koelkast pas later:

In 1969 kwam er ook een koelkast in huis. Toen we in 1953 trouwden, bracht mijn vrouw een wasmachine mee met een handwringer; een droogtrommel werd na 1970 aangeschaft. In 1959 werd de trapnaaimachine vervangen door een elektrische.

Bij andere respondenten van kleinburgerlijke huize en uit de arbeidende klasse zoals een timmermansdochter (geboren 1899) ging de aanschaf van een wasmachine eveneens vooraf aan de aanschaf van een koelkast:

Toen mijn [inwonende] dochter zwanger werd, kochten we een wasmachine. Later volgde ook een koelkast. Een stofzuiger en elektrisch strijkijzer hadden wij al, toen anderen nog zonder deden.

Koelkasten werden pas in de loop van de jaren zestig als normale voorzieningen beschouwd. Tot omstreeks 1960 werden levensmiddelen min of meer koel bewaard in een kelder, een gangkast (onder de trap) of op zolder; groenten werden geweekt, melk gekookt en vlees voor enige dagen gebraden en onder het vet weggezet. In de jaren zestig schaften steeds meer burgers gevolgd door middenstanders en arbeiders een koelkast aan. Voor een PTT-er (geboren 1919) betekende dat heel wat:

Mijn vrouw en ik bezitten vanaf 1967 een koelkast. Daarvoor probeerden wij ons te redden met een vliegenkastje hetgeen maar moeilijk lukte.

Een onderwijzer (geboren 1920) won in de jaren zestig een koelkast met een prijsvraag. De koelkast maakte ook een ander patroon van boodschappen doen mogelijk, zoals een instrumentmaker (geboren 1922) vermeldt:

Omdat we toen [na 1970] ook een koelkast en een auto hadden, hoefden we maar één maal per week boodschappen te halen in een van de supermarkten die de buurtwinkels verdrongen.

De koelkast, die toen hij in 1962 van de (belaste) lijst van luxegoederen geschrapt werd slechts in 19% van de huishoudens aanwezig was, maakte tussen 1967 en 1972 een sprong van 56% naar 88% (Van Setten 1989: 15). Met de aanschaf van een koelkast (later veelal voorzien van een vriesvak) veranderde in de loop van de jaren zestig en zeventig het patroon van boodschappen doen. Men kocht meer levensmiddelen voor enkele dagen tegelijk in zelfbedieningswinkels en supermarkten. De meeste leveranciers die dagelijks aan de deur kwamen, moesten daardoor hun activiteiten staken.

Voor het diffusieproces van innovatieve apparaten heeft Baudet een vijf-fasenmodel geformuleerd: 1. productinnovatie, 2. introductie op de markt, 3. acceptatie (of weigering) door de consument, 4. Adoptie = inpassing in het leefpatroon en 5. assimilatie = aanpassing van het leefpatroon. Van acceptatie wordt gesproken als tenminste 10% van de potentiële gebruikers het apparaat aangeschaft heeft en van assimilatie als men eigenlijk niet meer zonder kan (Baudet 1986: 142-144). Voor het onderzoek naar de receptie van huishoudelijke apparaten zijn vooral de fasen van acceptatie, adoptie en assimilatie van belang.

Voorwaarde was de aansluiting van het huishouden op gas, elektriciteit en waterleiding. De aanschaf van een apparaat hing af van de financiële middelen, de kosten en baten, het bedieningsgemak, de grootte en samenstelling van het gezin en de aanwezigheid of afwezigheid van personeel. De stofzuiger ter vervanging van veger en blik of roller (en soms de dienstbode) was omstreeks 1930 al geaccepteerd. In de loop van de jaren dertig en veertig veroorloofden ook steeds meer middenklasse- en arbeidershuishoudens zich deze vorm van 'luxe'. Toch duurde het nog tot de jaren zestig dat kleden kloppen, dagen voor de grote beurt en de voorjaarsschoonmaak verdwenen. De combinatie van stofzuiger, vaste vloerbedekking en centrale (gas)verwarming zorgden er toen voor dat schoonmaken veel minder tijd en inspanning kostte.

De langzaamwasser werd eveneens in de loop van de jaren dertig (ook in middenstandshuishoudens) geaccepteerd, maar wassen werd pas echt minder inspannend door de opmars van volautomatische wasmachines, drogers en

synthetische wasmiddelen tussen 1965 en 1975. Hoewel elektrische strijkijzers al voor de oorlog normaal waren, werden in sommige huishoudens tot 1950 nog gietijzeren strijkbouten gebruikt. Terwijl koelkasten in 1960 nog een luxe waren, was het leefpatroon in 1970 daar helemaal op ingesteld. Van de overige innovaties in het huishouden wil ik alleen nog de vaatwasmachine noemen waarvan de adoptie mogelijk vertraagd werd door de geringe arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen en het ingeburgerde afwasritueel.

Huishoudtechnologie en tijdsbesparing voor de vrouw

Dankzij moderne voorzieningen (gas, elektriciteit, centrale verwarming, vaste vloerbedekking etc.) en apparaten werd huishoudelijk werk minder zwaar en nam aantoonbaar minder tijd in beslag. In welke mate de tijd die door vol-tijdse huisvrouwen (zonder hulp) besteed werd aan huishoudelijke en gezinstaken (onbetaalde arbeid), tussen 1955 en 1984 is teruggelopen, valt te zien in onderstaande tabel.⁵

TABEL 2 Tijdsbesteding aan huishoudelijke en gezinstaken door huisvrouwen met kinderen in uren per week in 1955, 1964 en 1984

	1955	1964	1984
verzorgen van de voeding,	19	17	13
waaronder afwassen	6	6	5
onderhoud woning	15	13	11
onderhoud kleding (incl. wassen)	16	14	14
zorgen voor gezin	8	9	9
boodschappen doen	4	4	4
totale werktijd	62	57	51

Tussen 1955 en 1964 liep de tijd besteed aan etensbereiding met twee uur terug. Zelf innemen of wekken bleven steeds meer achterwege, terwijl het gebruik van blikgroenten en kant en klaar producten toenam. Bovendien beschikten meer huishoudens over een gasfornuis. In de twintig jaar tussen 1964 en 1984 bedroeg de tijdsbesparing vier uur. Mogelijk werd er minder uitvoerig opgediend, zodat er minder afgewassen hoefde te worden. Dekschalen raakten

⁵ Zie voor de herkomst van de cijfers noot 3.

bijvoorbeeld in onbruik. Ook hielp de man nu wel eens bij de afwas. De overige tijdsbesparing komt voor rekening van toenemend gebruik van diverse kant en klaar producten inclusief kant en klare maaltijden, het afhalen van maaltijden en patates frites, het koken op aardgas en het bereiden met behulp van keukenmachines. De tijd bespaard op het verzorgen van de voeding kwam dus hoofdzakelijk tot stand door werkzaamheden uit te besteden of achterwege te laten. Wel kan men daarbij aantekenen dat het kopen van voorbewerkte en kant en klare producten voor de maaltijd mogelijk was dankzij technologische en commerciële ontwikkelingen.

Aan het onderhoud van de woning werd in 1964 twee uur minder besteed dan in 1955. Die teruggang mag op rekening van de stofzuiger en de olie- of gaskachel geschreven worden. Dankzij de stofzuiger werden rondgaan met veger en blik en buiten matten kloppen marginale bezigheden. Een grote verlichting voor de huisvrouw was de vervanging van een kolenhaard door een olie- of gaskachel. Het huisvrouwenonderzoek van 1964 concludeerde:

Uitgesproken onprettig is een aantal bezigheden die met de kachel te maken hebben (met name kolen scheppen, kachel uithalen en kachel verzorgen), het buitenzetten van de vuilnisbak, een aantal bezigheden rond het onderhoud van vloer en vloerbedekking (met name vloeren wrijven, kleden kloppen en vloeren schrobben) en tenslotte schoenen poetsen. Het zijn de zware, vermoeiende karweiën en/of je wordt er zelf vuil van en/of het geeft een stoffige, vuile boel (*De Ned. Huisvrouw* 1966: 70).

De tijdsbesparing van twee uur tussen 1964 en 1984 is toe te schrijven aan de overschakeling op aardgasverwarming, vaste en gemakkelijk te onderhouden vloerbedekking en meubelen en het afzien van grote beurt en grote schoonmaak. De tijd die sinds 1955 bespaard werd op het onderhoud van de woning, mag dus wel toegeschreven worden aan de modernisering en mechanisering van het huishouden.

Aan het onderhoud van de kleding werd in 1964 twee uur minder besteed dan in 1955, maar tussen 1964 en 1984 is er geen sprake meer van tijdsbesparing. Aan wassen en strijken werd zowel in 1955 als in 1964 en 1984 ongeveer zes uur besteed, de tijdsbesparing van twee uur tussen 1955 en 1964 kwam geheel voor rekening van verstellen, naaien en breien, taken die steeds meer achterwege gelaten werden. Opvallend is dat de tijd besteed aan het doen van boodschappen gelijk is gebleven is en dat de tijd besteed aan de persoonlijke verzorging van de gezinsleden enigszins is toegenomen.

De tijdsbesparing van elf uur tussen 1955 en 1984 is dus voor twee derde toe te schrijven aan het uitbesteden en nalaten van werkzaamheden en voor een derde aan de overschakeling op aardgas en de verspreiding van gasfornuizen, stofzuigers en andere huishoudelijke apparaten. Hoewel het aantal uren besteed aan (onbetaalde) huishoudelijke arbeid tussen 1955 en 1984 duidelijk afgenomen is en de arbeidstaken zeker lichter zijn geworden, overschreed het urenental van 51 in 1984 nog steeds een normale werkweek. Dat de vermindering van de totale werktijd in de tien jaar tussen 1955 en 1964 bijna evenveel bedroeg als in de twintig jaar daarna, wijst er al op dat de mogelijkheden om tijd te besparen door de inzet van technische voorzieningen en verbeteringen begrensd zijn. Sinds 1984 lijkt het tijdsbesparende effect van die hulpmiddelen nihil. De tijd die door voltijdse huisvrouwen met kinderen gemiddeld aan huishoudelijke en gezinstaken besteed werd, was in 1995 volgens een rapportage in de *Sociale atlas van de vrouw* van het Sociaal en Cultureel Planbureau namelijk nog steeds ruim 51 uur (Van der Lippe 1997: 131, tabel 5.5).

Schijn bedriegt in dit geval volgens mij en dat heeft te maken met de door Davidson gesignaleerde elasticiteit van huishoudelijk werk. Enerzijds kan hetzelfde werk in korter tijd (of minder zorgvuldig) gedaan worden, anderzijds kan vrijgekomen tijd weer besteed worden aan andere huishoudelijke werkzaamheden. Jammer genoeg geeft het onderzoek geen uitsluitsel over de vraag aan welke huishoudelijk taken die 51 uren in 1995 door voltijdse huisvrouwen besteed werden. Het aantal uren dat door al dan niet buitenshuis werkende vrouwen met kleine en grote kinderen aan huishoudelijk werk besteed werd, daalde echter tussen 1985 en 1995 met gemiddeld zeven uur. De tijd besteed aan de zorg voor kinderen nam met een uur toe, terwijl de tijd besteed aan beroepsarbeid met vier uur toenam. Onder druk van de toegenomen arbeidsparticipatie daalde het aantal uren dat besteed werd aan huishoudelijke en gezinstaken dus met zes uur (Van der Lippe 1997: 140, tabel 5.8). Die tijdsbesparing was zowel te danken aan huishoudtechnologie (vaatwasser en magnetron) als aan de uitbesteding of verdeling van taken. Het onderzoek van Van der Lippe dat qua opzet niet aansluit op de tijdsbestedingsonderzoeken van 1955, 1964 en 1984 en daaraan zelfs niet refereert, concludeert dat de tijd besteed aan huishoudelijke arbeid afhangt van de participatie aan betaalde arbeid en de leeftijd van thuis wonende kinderen, van economische en sociale omstandigheden dus. Onderstaande tabel laat de verschillen zien tussen voltijdse huisvrouwen en werkende vrouwen (Van der Lippe 1997: 131 en 140, tabel 5.5 en 5.8).

TABEL 3 Tijdsbesteding aan huishoudelijke en gezinstaken door vrouwen zonder en met deeltijdbaan (beide met kinderen) en vrouwen met kleine en schoolgaande kinderen (in uren per week)

<i>Jaar</i>	1975	1985	1995
voltijdse huisvrouwen	50	53	51
huisvr. met deeltijdbaan	45	46	44
huisvr. met k. 0-5	50	54	49
huisvr. met k. 6-14	45	46	39

Ter verklaring van de uiteenlopende cijfers kan geopperd worden dat buitenshuis werkende vrouwen hoe dan ook minder tijd aan het huishouden besteden en dat vrouwen met kinderen vooral na 1985 hun prioriteiten verlegd hebben en mogelijk ook hulp van hun partner ontvangen hebben. In hoeverre de tijdsbesteding van alle vrouwen van twaalf jaar en ouder aan verschillende huishoudelijke en gezinstaken is verminderd of verschoven, mag blijken uit de volgende tabel (Van der Lippe 1997: 125, tabel 5.2).

TABEL 4 Tijdsbesteding aan huishoudelijke en gezinstaken door vrouwen van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in uren per week)

<i>jaar</i>	1975	1985	1995
verzorgen van de voeding	11	11	9
schoonmaken/onderhoud huis, tuin etc.	12	11	9
onderhoud kleding	3	3	2
zorgen voor gezin	3	4	4
boodschappen doen	5	5	6
totaal huish. en gezinstaken	34	34	30

De tijdsbesparing op het werk aan maaltijden zou gelegen kunnen zijn in het gebruik van een vaatwasser, een magnetron en een flexibeler eetpatroon. Gezien de tijd die vroeger aan afwassen besteed werd, kan een vaatwasser een tijdsbesparing van drie tot vier uur opleveren. Het is één van de weinige absolute of arbeidsvervangende innovaties in het huishouden waarvan de afzet in de jaren zeventig desondanks stagneerde (Baudet 1986: 94-102). Mogelijk hield die stagnatie verband met een gehechtheid aan het gezamenlijk afwassen en de relatief geringe arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen. Die participatie is sindsdien echter flink toegenomen en bovendien vindt lang niet iedereen afwassen leuk. In 1999 vond bijna de helft van de ondervraagden afwassen niet

prettig. Vrouwen bleken meestal af te wassen en mannen af te drogen. In één op de drie huishoudens was dat overigens niet meer nodig, omdat er een vaatwasser was (*Aan tafel* 1999).

De tijd bespaard op onderhoud van woning en kleding zou op rekening geschreven kunnen worden van een gemakkelijker taakopvatting en de neiging om goederen eerder te vervangen dan te repareren. Dat was bij kleding al voor 1985 het geval. Verstellen was in 1984 al bijna verleden tijd, naaien en breien is sindsdien sterk teruggelopen. Op school wordt naaien niet meer onderwezen. Reparaties worden zo nodig uitbesteed aan naaiateliers. Het aantal huishoudens met een naaimachine dat in 1977 nog 85% bedroeg, was in 1997 teruggelopen tot 64%. Bovendien worden die naaimachines nog maar weinig gebruikt. Tussen 1987 en 1997 is de verkoop gedaald van 140.000 tot 80.000 machines per jaar. Het aantal verkooppunten nam af van 650 tot 440. De VNU-uitgeverij hief twee bladen voor zelfmaakmode op en zag de oplage van het overblijvende blad *Knipmode* kelderen van 400.000 naar 200.000 (*NRC* 9 april 1997). Stoffen-, furnituren- en breiwinkels zijn dan ook in de jaren tachtig en negentig merendeels verdwenen.

Samenvatting en conclusies

Hoewel huishoudelijke arbeid in goeude burgerhuishoudens tot halverwege de twintigste eeuw nog gedeeltelijk door dienstboden werd gedaan, vonden steeds meer vrouwen uit de goeude burgerij, de oude en de nieuwe middenklassen en de arbeidersklasse een dagtaak in het huishouden. In de jaren vijftig en zestig was huishoudelijke arbeid haast vanzelfsprekend huisvrouwelijke arbeid. Het kostwinnermodel werd pas in de jaren zeventig en tachtig verdrongen door het anderhalfverdienersmodel, waardoor de traditionele afbakening van sferen doorbroken werd. Afwassen was één van de weinige huishoudelijke werkzaamheden die sinds het verdwijnen van dienstmeisjes in de jaren vijftig soms door mannen uit de burgerij met hun vrouwen gedeeld werden. Bij twee- of anderhalfverdieners is het verdelen van huishoudelijke taken sindsdien wel in zwang geraakt, maar het leeuwendeel van de huishoudelijke arbeid komt toch nog steeds voor rekening van de vrouw. In de jaren negentig lijkt de trend om huishoudelijk werk te delen overigens in een stroomversnelling gekomen te zijn. De tijd door vrouwen besteed aan huishoudelijke arbeid is in het laatste decennium onder druk van een toegenomen arbeidsparticipatie niet alleen verminderd, maar ook verschoven van huishoudelijke naar gezinsverzorgende taken. Door werkzaamheden uit te besteden en normen te verleg-

gen en meer recent door huishoudelijk werk met de partner te delen heeft de huisvrouw tijd kunnen besparen, maar het meeste profijt heeft zij toch gehad van moderne voorzieningen en huishoudelijke apparaten, omdat die niet alleen tijd, maar ook moeite bespaard hebben. Getuigenissen vertellen over die moeite en tijdsbestedingsonderzoeken laten zien dat het aantal uren dat per week aan huishoudelijke arbeid besteed werd, tussen 1955 en 1984 met elf uur afgenomen is (voor voltijdse huisvrouwen) en tussen 1985 en 1995 met zes uur (voor al dan niet werkende huisvrouwen). Ongeveer twee derde van de tijdsbesparing werd gerealiseerd door werkzaamheden uit te besteden of na te laten en een derde door de woning te moderniseren en huishoudelijke apparaten aan te schaffen. Gezien ook de rol van de voedingsmiddelenbranche die hier onder 'uitbesteding' gerekend wordt, mag men gerust stellen dat technologische ontwikkelingen huishoudelijke arbeid wel gelijk minder tijdrovend hebben gemaakt.

Literatuur

- Aan tafel. *Het millennium-magazine van Albert Heijn* (1999).
- H. Baudet, *Een vertrouwde wereld. 100 Jaar innovatie in Nederland*. Amsterdam, 1986.
- C. Brinkgreve & M. Korzec, 'Margriet weet raad'. *Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978*. Utrecht/Antwerpen, 1978.
- A. van den Broek e.a., *Naar andere tijden? Tijdsbesteding en tijdsordening in Nederland, 1975-1995*. Den Haag, 1999.
- Myriam Daru, 'Een verborgen eiland in het verborgen continent. Een historiografische verkenning van de geschiedenis van huishoudelijke arbeid', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 19 (1993, 4) 381-431.
- Caroline Davidson, *A woman's work is never done. A history of housework in the British isles, 1650-1950*. Londen, 1986 (oorspr. 1982).
- De Nederlandse huisvrouw*. Eindhoven, 1966.
- De Nederlandse huisvrouw, 20 jaar later*. Amsterdam, 1985.
- Dertig jaar later; de Nederlandse consument in 1947 en 1977*. Den Haag, 1978.
- M. de Groot, *Libelle 50. 50 Jaar dagelijks leven in Nederland*. Utrecht/Antwerpen, 1984.
- Barbara Henkes, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950*. Amsterdam, 1995.
- Het Rijk der Vrouw*. Catalogus Tentoonstelling Nijmegen, 1984.
- Yvonne Kroonenberg, 'Wie eet er nog tevredenheid?', *Jubileumuitgave Consumentengids* 1993, nr. 1.

- C.V. Lafeber, *Nederland naar een modern-industriële samenleving. Economische, sociale en culturele verandering in Nederland, 1948-1973*. Goirle, 1994.
- A.G. van der Lippe, *Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. Een interdisciplinaire studie naar betaald en huishoudelijk werk binnen huishoudens*. Amsterdam, 1993.
- Tanja van der Lippe, 'Verdeling van onbetaalde arbeid, 1975-1995', in: M. Niphuis-Nell (red.), *Sociale atlas van de vrouw. Deel 4. Veranderingen in de primaire leef-sfeer* (Rijswijk: SCP 1997) 117-157.
- Henk Makkink, "Met de stofzuiger hoorde je erbij". Geschiedenis van een nieuw apparaat', in: Oldenziel & Bouw red., *Schoon genoeg*, 91-126.
- Frank van der Most, 'Veranderingen in wasgewoonten en de introductie van synthetische wasmiddelen', *Netwerk. Contactblad van de Stichting Net Werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu*, nr. 62, okt. 1998, 11-12.
- NRC 9 april 1997: 'Singer klem door kwijnende naai-cultuur.' NRC 23 nov. 1999: Cijfers onderzoeksinstituut VNG.
- NRC 2 dec. 1999: 'De deeltijdmaatschappij' over tijdbestedingsonderzoek SCP 1975-1995.
- Ann Oakley, *Het werk van de huisvrouw. Een blinde vlek van de sociologie*. Amsterdam, 1979 (oorspr. 1974).
- Idem, *Housewife*. Harmondsworth 1976 (oorspr. 1974).
- Ruth Oldenziel & Carolien Bouw red., *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoud-technologie in Nederland 1898-1998*. Nijmegen, 1998.
- M. Pieters-de Roon, *De tijdsbesteding van de huisvrouw*. Wageningen, 1961.
- Janneke Plantenga, *Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en (West-)Duitsland*. Amsterdam 1993.
- Hettie Pott-Buter & Kea Tijdens (red.), *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw*. Amsterdam, 1998.
- C. van Praag & W. Uitterhoeve, *Een kwart sociale verandering in Nederland. De kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport 1998*. Nijmegen, 1999.
- Quintessens. Wetenswaardigheden over acht eeuwen kookgerei*. Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam, 1992.
- Ruth Schwartz Cowan, *More work for mother. The ironies of household technology from the open hearth to the microwave*. New York, 1983.
- H. van Setten, *In de schoot van het gezin: opvoeding in Nederlandse gezinnen in de twintigste eeuw*. Nijmegen, 1987.
- H. van Setten, 'De mechanisering van het huishouden', *Kleio* (1989, 9) 11-15.
- C.H. Slechte e.a., *Den Haag energiek*. Den Haag, 1981.
- Susan Strasser, *Never done. A history of American housework*. New York 1982.
- Ali de Regt, 'Het ontstaan van het "moderne" gezin, 1900-1950', in: Ton Zwaan (red.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa*. Amsterdam / Heerlen, 1993 (a), 219-239.

- Ali de Regt, *Geld en gezin. Financiële en emotionele relaties tussen gezinsleden*. Amsterdam, 1993 (b).
- Piet de Rooy, 'Het zwaarste beroep. Succes en falen van het huishoudonderwijs in Nederland', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 12, 1985, 207-248.
- Pieter R.D. Stokvis, *Terugblikken op het huiselijk leven in de twintigste eeuw. Een verzameling getuigenissen over veranderingen in levensstijl sinds 1920*. Leiden, 1999.
- E.J. Wilzen-Bruins, *Wat doet de huisvrouw met haar tijd?* Groningen, 1962.